



Morphological structure and structural model of phaleronyms

Sumbul RAZZAKOVA¹

Urgench State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2024
Received in revised form
10 October 2024
Accepted 25 October 2024
Available online
25 November 2024

Keywords:

one-component phaleronym,
multi-component
phaleronym,
structural-typological
construction,
structural model,
appellative basis.

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the morphological composition, structural patterns, and formation rules of phaleronyms. The structural analysis of phaleronyms has been conducted separately, and new derivative models have been discussed.

2181-3701/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss5/S-pp38-42>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Faleronimlarning morfologik tarkibi va struktural modeli

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

Bir komponentli faleronim,
ko'p komponentli faleronim,
struktur-tipologik yasalish,
struktural model,
apellyativ asos.

Ushbu maqolada faleronimlarning morfologik tarkibi, tuzilish qoliplari, yasalish qonuniyatlarini tahlil qilish tadqiqotning maqsadi etib belgilandi. Faleronimlarning struktural tahlili alohida o'rganildi, ularning yangi derivatsion modellari ko'rib chiqildi.

¹ Doctoral student, Urgench State University.

Морфологическая структура и структурная модель фалеронимов

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

однокомпонентный фалероним, многокомпонентный фалероним, структурно-типологическое построение, структурная модель, апеллятивная основа.

Целью исследования является анализ морфологического состава, структурных особенностей и закономерностей формирования фалеронимов. Особое внимание уделено их структурному анализу, а также обсуждению новых производных моделей, образованных на их основе.

KIRISH

Faleronimlar ham o'zbek tilining lug'aviy boyligi bo'lgani uchun bu tilning tuzilishi, yasaliş qonuniyatlariga bo'ysunadi. Faleronimlarning tuzilish qoliplari, bir tomondan, faleronim uchun asos bo'lgan apellyativning xususiyatiga, ikkinchi tomondan, faleronimlarning o'ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. Faleronimik tuzilma (struktura) bilan unga asos bo'lgan apellyativ strukturaning to'la mos kelmasligini apellyativda mavjud bo'lgan ba'zi grammatik shakllarni obrazli ot strukturasi taalluqli bo'lmasligi, balki uning tarkibida nofunktsional, qotgan lisoniy element sifatida saqlanishi ham tasdiqlaydi. Masalan, do'stlik, mardlik singari faleronimlar tarkibidagi –lik qo'shimchasi faleronimik tizimning hosilasi emas, apellyativ negizda avval mavjud bo'lgan ko'rsatkichlardir. Shu sababli ham ko'pincha atoqli otlar o'zak va yasovchi morfemalarga, fonetik va morfemik strukturaga bo'linmasdan yaxlit bir so'z tarzida talqin etib kelinadi: Atoqli otni va uning turdosh otdan farqini belgilash hozirga qadar, asosan, butun so'z sathida olib borildi. Shu sababli ko'pgina ishlarda kichikroq sathlar ham doimo hisobga olinavermaydi va atoqli otni tashkil qilgan unsur (element) tahlil etilmaydi, mavjud ishlarning aksariyatida atoqli otga bir butunlikka ega so'z sifatida qaraladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mana shunday fikr bildirishga qaramasdan A.V. Superanskaya ham toponimlar ikki qismdan tashkil topadi deb hisoblaydi: negiz va formant: "atoqli otning tuzilishi haqida so'z borganda, asos va formantlar haqida gapirilishi kerak. Chunki nom asosi tarkibiga kiruvchi old qo'shimchalar, o'zak va suffikslar, odatda, atoqli otlikkacha bo'lgan yasalişga tegishlidir. Atoqli ot tarkibiga ular tayyor asos sifatida kirgan. Demak, toponim negiz va formantdan iborat bo'lar ekan.

Z. Do'simov A.V. Superanskayaning tildagi umumiy leksika va maxsus leksika qarashlariga suyangan holda shunday yozadi: "Demak leksema va toponimni bir qatorga qo'yib bo'lmaydi. Chunki umumiy leksika kishilik jamiyatidagi aloqaning barcha sohalarida qatnashadi. Maxsus leksikaning esa funksional doirasi, lisoniy funksiyasi chegaralangan. Demak toponimlarning yasamaligi haqida gapirilganda toponimlikkacha va toponimlik davridagi ma'noni hisobga olish lozim bo'ladi. Toponimiyada hosil qiluvchi hosila orasida munosabat toponimik va toponimlikkacha bo'lgan ma'nolarda ifodalanadi". U toponimlarni lisoniy tarkibiga qarab uchga: apellyativ toponimlar, formantli toponimlar, affiksoidli toponimlarga bo'ladi.

A.Otajanova xorazm etnotoponimlarini Z.Do'simov qarashlariga suyangan holda apellyativ asosli nomlar, formantli nomlar, indikatorli nomlarga bo'ladi. Tadqiqotchi apellyativ asosli nomlar deb hech qanday qo'shimchasiz sof lug'aviy strukturali toponimlarni tushunadi. Ammo o'sha yerning o'zida "apellyativ asosli nomlar tarkibidagi ayrim tarixiy affiksalar" tahlil qilingan.

O'zbek tilidagi faleronimlarni lisoniy tuzilishiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin.

1. Bir komponentli(sodda) faleronimlar.
2. Ko'p komponentli(murakkab) faleronimlar.

Dastlab sodda faleronimlarning semantikasiga kengroq to'xtalamiz. Faqat bir so'zdan iborat sodda faleronimlar mavjud bo'lib, ular hech qanday grammatik forma olmay, yaxlit bir so'z holida qo'llanadi. Bunda apellyativ yaxlit leksema holatida faleronim vazifasiga o'tadi. Apellyativ atoqli otga o'tgach, bir qator xususiyatlarga (bosh harf bilan yozilishi va shu kabi) ega bo'ladi. Masalan, shuhrat (apellyativ) "Shuhrat" (faleronim) medali, jasorat (apellyativ); "Jasorat" (faleronim) medali.

Bir komponentli faleronimlarni o'z ichida sodda tub va sodda yasama faleronimlarga ajratish mumkin. Masalan, "Jasorat" medali (sodda tub), "Mardlik" ordeni, Do'stlik" ordeni (sodda yasama).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko'pchilik tadqiqotlarda sodda tarkibli atoqli otlarga sintaktik usul bilan yasalgan (qo'shma so'z shaklidagi) nomlar ham kiritilgan va ularning so'z birikmasidan farqli tomonlari sanab o'tilgan. A.Hojiyev yozadi: "Shuni aytish kerakki, so'zlarni sintaktik usul bilan biriktirish deganda, birdan ortiq so'zning ma'lum grammatik qonun-qoidalari asosida o'zaro bog'lanishi tushuniladi. So'zlarning ma'lum grammatik qonun-qoidalar asosida o'zaro aloqaga kirishuvidan hech vaqt qo'shma so'z hosil bo'lmaydi, balki hamma vaqt so'z birikmasi hosil bo'ladi. Ana shunday so'z birikmalari til taraqqiyoti jarayonida ma'lum davrlar o'tishi bilan semantik, grammatik va fonetik jihatdan bir butun holga kelishi, ya'ni qo'shma so'zga aylanishi mumkin. So'zlarni grammatik qonun-qoidalar asosida o'zaro aloqaga kirishuvidan so'z birikmasi hosil bo'lishi bilan shu birikmaning qo'shma so'zga aylanishi tamomila boshqa-boshqa hodisadir. Ammo faleronimik birliklar tuzilishida qo'shma so'z shaklidagi nomlar uchramaydi, aksincha ularning ko'pchiligi so'z birikmasi ko'rinishidadir. Shuning uchun biz tadqiqotimizda birikma tuzilishidagi nomlarni ham ko'p komponentli faleronimlar tarkibida o'rganishga qaror qildik.

Ko'p komponentli faleronimik birliklarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Birikma ko'rinishidagi faleronimlar (ikkita so'zdan tashkil topgan).
2. Kengaygan birikma ko'rinishidagi faleronimlar (ikkidan ortiq so'zdan tashkil topgan).

Birikma ko'rinishidagi faleronimlar. Nosirjon Uluqov o'zbek tilidagi faleronimlarning barchasini birikma holida tasnif qilgan, ya'ni unvon, orden, medal kabi indikatorlarni ham faleronimlarning tarkibiga kiritgan. Ammo biz tadqiqotimizda faqat faleronimlarning tarkibini tahlilga tortdik. Ular morfologik-leksik tarkibiy tahliliga ko'ra, rang-barang so'z turkumlariga xos birliklardan tashkil topgandir. Ularning xarakterli ko'rinishlari asosan quyidagilar:

1. apellyativ (ot) + apellyativ (ot): "O'zbekiston Qahramoni" unvoni, "Oltin Yulduz" medali, "Soha iftixori" ko'krak nishoni, "Oltin qalam" mukofoti, "El-yurt hurmati" ordeni, "Mehnat shuhrati" ordeni, "Kelajak bunyodkori" medali, "O'zbekiston belgisi" ko'krak nishoni.

2. apellyativ (sifat) + apellyativ (ot): “Ilg’or fermer” ko’krak nishoni, “Mo’tabar ayol” ko’krak nishoni, “Namunali tomorqachi” ko’krak nishoni, “Eng yosh olim” nominatsiyasi.

3. apellyativ (ot) + apellyativ (sifat): “Soha a’lochisi” ko’krak nishoni, “Ma’naviyat fidoyisi” ko’krak nishoni, “Mehnat faxriysi” ko’krak nishoni.

Birikma ko’rinishidagi faleronimlar tarkibidagi so’zlar bir-biriga so’z birikmasidagi so’zlarning bog’lanish usullaridan moslashuv va bitishuv orqali bog’langan va moslashuvda asosan qaratqich kelishigi qo’shimchasi belgisiz holda qo’llangan.

Kengaygan birikma ko’rinishidagi faleronimlar. 1. apellyativ (ot) + apellyativ (ot) + apellyativ (sifat): “Xalq ta’limi fidoyisi” ko’krak nishoni, “Madaniyat va san’at fidokori” ko’krak nishoni, “Jismoniy tarbiya va sport a’lochisi”, “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar” a’lochisi.

2. apellyativ (sifat) + apellyativ (ot) + apellyativ (ot): “Innovatsion g’oyalar yetakchisi” ko’krak nishoni, “Eng yaxshi matbuot xizmati” nominatsiyasi, “Eng yaxshi marketing xizmati” nominatsiyasi.

3. apellyativ (sifat) + apellyativ (ot) + apellyativ (sifat): “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar a’lochisi” ko’krak nishoni.

O’zbek tili faleronimiyasi tarkibi bo’yicha kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, faleronimlarning komponentlari turlicha va xilma-xil hosil bo’lmagan. Aksincha, takror qo’llanuvchi komponentlar juda ko’p uchraydi. Shunday ekan, takror qo’llanuvchi komponentni universal komponent deyish mumkin. Universal komponent ko’plab faleronimlar tarkibida kela oladi, murakkab faleronimning ham birinchi ham ikkinchi qismini tashkil qila oladi.

Demak, o’zbek faleronimiyasi tizimining miqdoran boyishi universal bo’lgan leksemalarning ko’plab faleronimlar tarkibida takrorlanib kelishi bilan bog’liqdir.

Ko’rinib turibdiki, yangi faleronimlar har safar ham yangi apellyativlardan hosil bo’lavermaydi, balki faleronimiyaning ichki imkoniyatlariga tayangan holda shakllanadi. Ushbu usul juda sermahsul bo’lib, o’zbek faleronimiyasi fondi rivojining muhim manbaidir.

Nomlarning qo’shma ismni tashkil qiladigan qismlarining universalligi tufayli yangi toponimlar hosil bo’lishini bir vaqtlar V.N. Toporov va O.N. Trubachovlar qayd qilgan edilar.

B.A. Seberinnikov toponimiya tadqiqotlarida nomlar tarkibida takrorlanib turadigan qismlarni aniqlash muhimligini qayd etadi. Bular, uning fikricha, “struktur-tipologik yasalishlar”, “ya’ni struktural modellardir”.

O’zbek tili faleronimlari tarkibida ham takrorlanib turadigan qismlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Faleronimiya bo’yicha kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, murakkab komponentli faleronimlar tarkibida keluvchi komponentlar qaysi o’rinda kelishiga ko’ra 3ga bo’linadi:

1. Murakkab faleronimlarning old qismida keluvchi komponentlar.
2. Murakkab faleronimlarning orqa qismida keluvchi komponentlar.
3. Murakkab faleronimning har ikkala qismida keluvchi komponentlar.

XULOSA

Shu o’rinda o’zbek tilining asosiy imlo qoidalaridan bosh harflar imlosining 72-bandida faleronimiyaga doir qaydlarni sanab o’tishni lozim topdik. Faleronimiya tarkibidagi barcha nomlar bosh harf bilan yoziladi, chunki ular atoqli otlarga mansub. Davlatning oliy darajadagi mukofoti nomi tarkibidagi har bir so’z bosh harf bilan

boshlanadi: “O‘zbekiston Qahramoni” (unvon), “Oltin Yulduz” (medal). Bosh mukofatlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so‘zlar bosh harf bilan boshlanadi: “Sog‘lom avlod uchun” (orden), “O‘zbekistonda ximat ko‘rsatgan fan arbobi” (faxriy unvon), “Matbaa a‘lochisi” (nishon) kabi.

Faleronimlarning deyarli barchasida qo‘shirnoq belgisi faol qo‘llanuvchi tinish belgisi hisoblanadi. U chegaralovchi tinish belgi bo‘lib faleronimik birlikni faleronimik termindan ajratib ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Faleronimlarda qo‘shirnoqning qo‘llanishi quyidagi hollarda kuzatiladi: “Shuhrat” medali, Fidokorona xizmatlari uchun” ordeni va b.

Faleronimlarda “nomli”, “nomidagi” so‘zlari ham qo‘llanadi. Bu so‘zlar qo‘llanganida faleronimda qo‘shirnoq ishlatilmaydi. Masalan, Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti .

Yuqoridagi tahlil namunalaridan quyidagicha xulosaga kelishimiz mumkin: Ko‘p komponentli ya‘ni murakkab faleronimlar tarkibida takrorlanib qo‘llanuvchi universal komponentlar juda faoldir. Shunday ekan, faleronimlarning struktural tahlilida ularni alohida o‘rganish, ularning yangi derivatsion modellarini aniqlash tilshunoslikning faleronimika sohasidagi dolzarb masalalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hojiyev A. O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar.8-bet.
2. Otajanova A. Xorazm etnotoponimlari. Toshkent: Fan,1997. 78-85-betlar.
3. Uluqov N.M. Faleronimlar xususida.O‘zbek tili va adabiyoti. 2011. №5.- B.79-82
4. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. Дис. ... докт.филол.наук.Тошкент 1986. С.26
5. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания.1959. №6. С.45-47.
6. Суперанская А.В. Структура имени собственного С. 12-13
7. Суперанская А.В. Аpellятив онома // Имя нарицательное и собственное. М.: Наука 1978. С. 5-6.
8. Топоров В.Н., Трубачёв О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верховного Поднепровья / Отв.ред. Толстой. И М.: Изд-во АН СССР,1962.С.159-172.